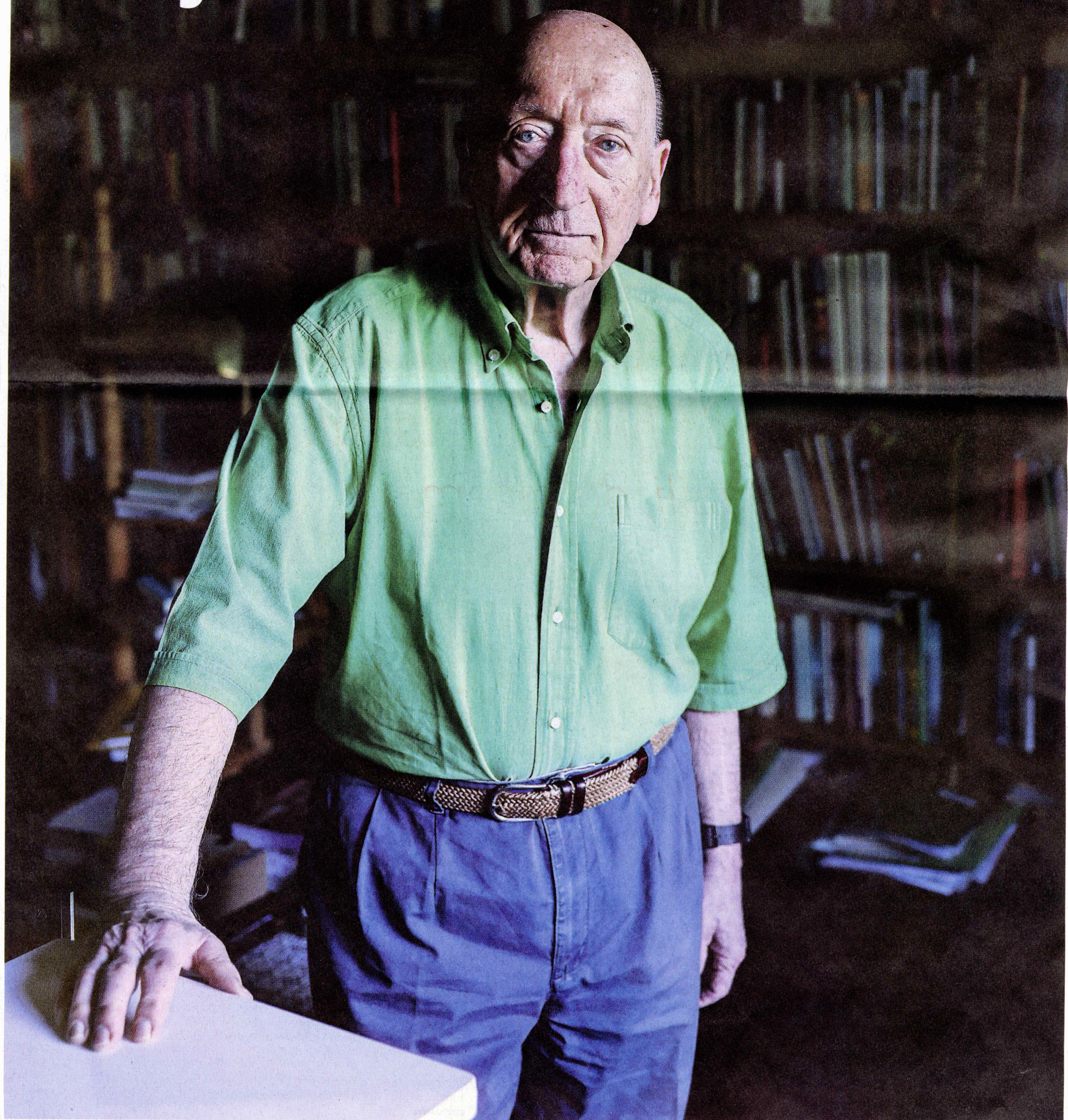

Intervju

Jože Pirjevec

Lora Power

FOTOGRAFIJA
Jaka Gasar

GODOVINAR PROF. DR. JOŽE PIRJEVEC, znanstveni svetnik z oddelka za zgodovino Znanstveno-raziskovalnega središča v Kopru, intelektuallec z dvojnim državljanstvom, je pred kratkim dopolnil 86 let. Po uspešnicah *Tito in tovariši* (2011) in *Partizani* (2020) je nedavno objavil še knjigo *Kardelj, socialistični utopist na oblasti*, monumentalno delo, »dramatičen in intelektualno zahteven prikaz«, poln ponižanj, porazov, sporov s tovariši ter teoretskih preobratov, kot so ob predstavitvi zapisali založniki.

Pravi, da še vedno prisega na egalitarni ideal socializma, čeprav je bil vzgojen v krščanskem duhu. Morda prav zato. Tako v pogovoru v Cankarjevem domu kot v svoji delovni sobi, prepolni knjig in umetnin, je nízal letnice in imena z neverjetno natančnostjo. Bistre misli je sestavljal v lucidne formule, ki jih je občasno začinil z anekdotami, ob čemer so se mu vsakič zaiskrile oči. Ni si ga težko predstavljati, kako zadovoljen odhaja iz tega ali onega arhiva, potešen z novimi odkritji. Slednjih je bilo pri pisanju knjige o Kardelju, ki je trajalo krepkih šest let, posredno pa desetletja, kar veliko. Ampak kdo danes potrebuje monografijo o socialističnem utopistu?

»Kardelj je del naše zgodovine, pomemben del,« pojasni dr. Pirjavec. »Če hočemo biti zavestni ljudje, moramo vedeti, kaj se je dogajalo pred nami in kaj se dogaja zdaj. Če zgodovino odpišemo in jo ignoriramo, potem ne bomo znali ustvarjati svoje sedanjosti, niti prihodnosti. Večina se požvižga na zgodovino. A ta ignoranca je nevarna.«

Britanski in ameriški diplomati so sodelovali z jugoslovanskimi kolegi na visoki politični ravni, kjer se je razvijal odločujoči dialog o odnosih Jugoslavije s svetom, Avstrija pa ni imela te moči. Seveda sta imeli državi precejšnje probleme zaradi slovenske manjšine na Koroškem, a to vprašanje sem pustil ob strani. Ker njihovi diplomati niso igrali pomembne politične vloge v Beogradu, so toliko bolj vneto zbirali informacije v diplomatskih in političnih krogih. Hodili so od kosila do kosila, od sprejema do sprejema, se pogovarjali s kolegi in pomembnimi jugoslovanskimi partijskimi in državnimi osebnostmi ter nabrali celo vrsto govorin in anekdot, ki so dale moji knjigi človeško noto, jo obogatile in, upam, naredile zanimivo.

Kakšen Edi se vam je po vsem tem izrisal? Večkrat omenjate, da je bil revanšističen, maščevalen, da je zamere kuhal že od mladosti, po drugi strani pa trdite, da je bil družinski človek.

Bil je večplasten človek. Kot vsi mi je imel pozitivne in negativne lastnosti. Z ene stra-

Po svoje je bil miroljuben človek, ki ni ljubil vojske. Med vojno, po mojem mnenju, ni izstrelil niti enega samega naboja. Vendar si je z ukazi omadeževal roke s krvjo in tudi v mirnem času večkrat rekel, da bo treba poseči po »administrativnih metodah«, če ne bo šlo drugače. To pomeni nasilje, zapor, Goli otok.

Ste ga kdaj videli v živo?

Nikoli ga nisem videl. Imel pa sem stike s tremi osebami, ki so mu bile zelo blizu: z Janezom Stanovnikom in Antonom Vratušo, ki sta bila njegova sekretarja in sodelavca, ter Jernejem Vilfanom, ki sem mu posvetil knjigo. Slovenci so nanj pozabili, čeprav je bil nadvse ustvarjalen. Bil je slikar, pisatelj, pesnik, zgodovinar, bil je moj prijatelj. Bil je nesrečen človek, travmatiziran od zgodnjega

Bil je večplasten človek. Kot vsi mi je imel pozitivne in negativne lastnosti.

otročstva, ker so ga starši zapustili, ko so šli v partizane. Spadal je v tisto generacijo, ki je šla v rejo k tujim ljudem, in je zato v mladosti, v begu pred duševno stisko, pogosto iskal izhoda v samomoru. Tako kot tudi Kardelj sin Borut. Jernej sicer ni naredil samomora, se je pa zato pognal v blaznost.

Zakaj je bil Jernej zame pomemben pri spoznavanju Kardelja? Kot deček je živel na Dedinju, najelitnejšem beograjskem okraju. Njegov oče Joža Vilfan je bil Titov sekretar, bili so v najvišjem političnem krogu. Živeli so blizu Kardeljeve vile, z Borutom sta bila enakih let in najboljša prijatelja. Pogosto je

Omenili ste njegovo ženo, gospo Jožefino, Pepco, rojeno Maček. Kot mladenka je delala v tovarni Saturnus, komunistični stranki se je pridružila leta 1935, v NOB je vstopila takoj na začetku vojne, leta 1941. Kakšno vlogo je imela v Kardeljevem življenju?

Zelo pomembno. Bila je navadna, neizobražena delavka. Kardelj, ki je bil po poklicu učitelj, tega poklica ni nikoli opravljal, ker mu pred vojno iz političnih razlogov tega niso dovolili. Vsaj v njenem primeru pa je lahko izpričal svoje didaktične sposobnosti. Učil jo je slovnice in pravopisa. Po mojem mnenju je bila med njima velika ljubezen, mislim, da sta imela zgleden zakon. Nekateri pravijo, da je bila Pepca oblastijelna, a težko rečem, ali je to res ali ne. Zdi se mi, da je bila uravnovešena ženska, ki pa je včasih pod pritiskom razmer, v katerih so živeli, tudi izgubila živce. Od samega začetka pa je imela velike konflikte z Jovanko.

Kaj se je zgodilo?

Jovanka se je prvič pojavila v javnosti septembra 1952, ko je na državni obisk v Jugoslavijo prišel Anthony Eden, zunanji minister Velike Britanije. Ob tej priložnosti jo je Tito prvič javno predstavil kot svojo ženo. To je bila velika senzacija, ki je Edna spravila v jezo, saj je mislil, da prihaja na dvor samca. Ker se je tudi sam nedolgo pred tem ponovno poročil, bi pripeljal ženo s seboj, če bi mu to prej povedali. O tem piše v svojih spominih. Jovanka se je na sprejemu pojavila vsa preplašena. Dilas pravi, da se je tresla kot debitantka iz Tolstojevih romanov. Imela je obleko s precej drznim dekoltejem in Pepca ji je verjetno takrat rekla, da tako ne gre. Menda ji je Jovanka odgovorila: »Imam kaj pokazati.« Od takrat naprej sta bili s Pepco v sporu, Tito pa je to očital Kardelju, češ da Pepca stalno napada Jovanko. To žensko zdrabo je povezoval s političnim sporom, ki se je medtem vnel med njim in Kardeljem. Tako je že leta 1956

Brez dvoma bi se pridružil OF, a mislim, da bi me likvidirali »naši«, ker bi opazili, da nisem povsem na liniji

Pred nama je knjiga, ki brez opomb šteje skoraj osemsto strani, bogato opremljena s fotografijami in dokumenti. Kaj je bil glavni poriv, da ste se lotili pisanja tako obsežnega dela o Kardelju?

Ko sem pisal knjigo o Titu, sem se zavedal, kakšno vlogo je imel Kardelj v jugoslovanski zgodovini. Rekel sem si, da bo to osebnost treba poglobiti. Tudi prijatelji so me nagovorili, naj se tega lotim.

ni je bil velik humanist. Užival je v naravi. Presenetilo me je, da se je na morju rad potapljal, menda precej globoko. Zelo rad je hodil v gore, bil je strasten gobar, znal je tudi marsikaj skuhati po lastnih receptih. Imel je lep glas in v prijateljski družbi je rad zapel. Bil je izjemen ljubitelj klasične glasbe. Očarala me je njegova ocena Bacha in Beethovna. Bach je po njegovem mnenju ustvarjal samo zaradi ustvarjanja, zamaknjen v čarovnijo umetnosti. Beethoven pa

bil pri Kardeljevih, vpet v njihovo družinsko življenje, in mi ga je opisal tudi s te plati.

In kako se ga je spominjal Janez Stanovnik?

Stanovnik je prišel s Kardeljem v stik na dokaj nenavaden način. Leta 1943, po kapitulaciji Italije, je bil kurir slovenskega glavnega štaba. Dobil je nalogo, da gre po neko gospo, ki se je vračala iz italijanskih zaporov. Stanovnik ni vedel, po koga gre. Z gospo sta se srečala na javki in se napotila skozi gozdove proti štabu, ki je bil nekje na Kočevskem. Janez, mlad fant, je hodil hitro, gospa je hitela za njim, nič ni tožila. Ko pa sta se ustavila, da si malo odpočijeta, si je sezula čevlje, in Janez je videl, da ima krvave noge. To je bila Pepca, Kardeljeva žena. Ko jo je varno pripeljal v štab, so ga Kardeljevi vzeli za svojega. Ostal jim je blizu vse do začetka 50. let, ko je neprevidno izjavil, da je v Ameriki več socializma kakor v Sovjetski zvezi. Čeprav so bili odnosi z Moskvo takrat zelo napeti, je bila ta trditev, ki jo je Janez verjetno slišal od Kardelja, razlog, da je moral v eksil. Kardelj mu je priskrbel mesto v jugoslovanski delegaciji pri Združenih narodih, s čimer se je začel Stanovnikov bleščeči vzpon na mednarodnem polju.

Po Kidričevi smrti leta 1953, ki je Kardelja zelo prizadela, je v njegov krog stopil Anton Vratuša. Slovenski politiki so sklenili, da mu morajo pomagati iz osame, v kateri se je znašel, in mu poslali kot sodelavca Vratušo. Imeli so srečno roko. Med Vranom, kakor smo mu rekli, in Kardeljem se je ustvarila intelektualna vez, ki je bila plodna za oba. Vratuša mi je pravil, da je bilo zanj delo v Kardeljevem kabinetu tretja univerza. Prva je bila tista v Ljubljani, druga v italijanskih medvojnih taboriščih.

od Rankovića zahteval, da je treba Kardelja v političnem smislu likvidirati.

Drži, da naj bi prišlo celo do poskusa atentata?

To je resnična zagonetka. Pozimi 1961 naj bi se na lovu na divje svinje zgodila nesreča. Uradna verzija je bila, da se je šibra iz puške Jovana Veselinova odbila od drevesa in se Kardelju zarinila v tilnik, milimeter stran od malih možganov. On, njegova družina in slovenski politiki so bili prepričani, da je šlo za poskus atentata. Poznavalci mi pravijo, da se s šibrami ne lovi divjih svinj. Na žalost nisem mogel videti poročila, ki so ga zdravniki napisali po Kardeljevi obdukciji. Šele takrat so namreč odstranili izstrelke iz njegovega vratnega vretenca, ker bi bil poseg, ko je bil živ, prenevaren.

Načeli ste temo odnosa med Titom in Kardeljem, ki je bil najbrž izjemno kompleksen.

Tito in Kardelj sta skupaj v Moskvi preživela strašno obdobje od leta 1935 do 1937, ko je tam divjala Stalinova čistka. Kardelj pravi, da sta imela takrat samo en odstotek možnosti za preživetje. Iz dneva v dan je živel v strahu, kaj se bo zgodilo ponoči, ko so agenti tajnih služb aretirali osumljene komuniste. Skratka, šlo je za strašljiv psihološki pritisk. Ta izkušnja je ustvarila med njima vez, ki je trajala vse do polovice petdesetih let. Tito je Kardelja dolgo zelo cenil, čeprav je že leta 1939 med njima prišlo do prvega sumničjenja. Takrat se je Tito vračal iz Moskve in običal v Carigradu, od koder je zahteval, naj mu tovariši pošljejo nov potni list, ker je bil v tistem, ki ga je imel, sovjetski žig. Trikrat so mu ga poslali, dvakrat pa je bil tako slabo ponarejen, da bi to na meji opazil vsak žandar. Tito je bil prepričan,

Med delom ste obiskali številne arhive, tudi takšne, v katere se do zdaj pri preučevanju jugoslovanske tematike še niste poglobili.

Doslej sem veliko delal v Titovih arhivih, veliko časa sem preživel v britanskih, ameriških, nemških, ruskih, hrvaških in srbskih arhivih. Pri Kardelju pa sem se stvari lotil nekoliko drugače. Raziskavo sem začel v nemških bibliotekah, ki so dobro založene. Tam sem dobil določene informacije, ki jih verjetno ne bi našel nikjer drugje. Imel sem tudi srečo, da me je Avstrijska akademija znanosti povabila na raziskovanje njihovih državnih arhivov. Zakaj sem šel na Dunaj? Zanimalo me je, kaj se o Jugoslaviji skriva v arhivu male države, ki ni imela v Beogradu enake teže kot velike sile.

je bil angažiran titan, »ki se v svoji muziki s svojimi burnimi ritmi bori zoper vse, kar življenje tlači, ovira ali duši«.

Seveda pa je treba reči, da Kardelj ni bil samo zamerljiv, ampak tudi oblastijeljen. Ne zaradi oblasti same, ampak zato, da bi uveljavil svoje ideje. Bil je prepričan, da je marksizem znanost, ki je odkrila razvoj človeštva skozi čas. Ta razvoj gre od prazgodovine prek raznih družbeno-ekonomskih etap v socializem in iz njega neizbežno v komunizem. V to parabolo je Kardelj trdno verjel. Bil je prepričan, da je za končni cilj tega razvoja upravičeno uporabiti vsa sredstva, tudi nasilje, kadar je to potrebno.

da se ga želi Kardelj znebiti, ker je imel prav on nadzor nad partijsko tehniko, ki je bila odlična. Ta zgodba je značilna za odnose med vodilnimi komunisti stalinističnega obdobja. Nikomur, tudi najboljшему tovarišu, niso povsem zaupali. Tito je vse svoje življenje spal s pištolo pod blazino.

Med vojno sta Tito in Kardelj zgledno sodelovala, pri čemer se je Kardelj vedno bolj uveljavljal v Titovem krogu. Ni naključje, da ga je slednji leta 1944 poslal v Moskvo na pogovore s Stalinom. Tudi po vojni je on v bistvu vodil jugoslovansko zunanjo politiko, še preden je postal zunanji minister konec avgusta 1948.

Ko je spomladi tistega leta nastal konflikt s Stalinom, je Kardelj odločno stopil na Titovo stran in bil od leta 1949 ustvarjalno angažiran pri oblikovanju novega socializma. Treba se je bilo ločiti od sovjetskega sistema in začrtati novo pot v komunizem. Ko je po Stalinovi smrti 5. marca 1953 Nikita S. Hruščov prevzel oblast v Kremlju, je prišlo do zблиževanja med Rusi in Jugoslavlani, ki ga je med drugim narekoval strah, da bo jugoslovanski vzgled vplival tudi na Kitajce. Zato je Hruščov pritiskal, naj se Jugoslavija vrne v sovjetski »lager«, čeprav je bil pripravljen Jugoslovanom priznati pravico, da gradijo socializem na svoj način. Tito pa se ni nameraval odpovedati svoji neodvisnosti, kljub temu da je ljubil Rusijo in ni bil nedovzeten za dvorjenje Hruščova. Tu je med njim in Kardeljem prišlo do razhajanja, ki se je začelo kazati že leta 1955, ko so prišli Rusi v Beograd na spokorno srečanje, in se poglobilo leto zatem, ko so šli Jugoslavlani v Moskvo, Leningrad in Stalingrad. Tam so jih sprejele množice z nepričakovano evforijo, v upanju, da bo zблиžanje z njimi vplivalo tudi na domači režim. To je Titu godilo, Kardelj pa je bil proti temu, da bi se odnosi z Rusi na ideološki ravni preveč otoplili.

Napetost med njima se je v naslednjih letih nadaljevala tudi zaradi drugačnega pogleda na nacionalna vprašanja, saj je Tito v 50. letih brenkal na struno jugoslovanskega unitarizma v imenu bratstva in enotnosti. Kardelj je bil drugačnega mnenja. Trdil je, da so jugoslovanski narodi po svoji miselnosti in tradiciji raznoliki in da ima vsak od njih pravico razvijati svojo identiteto. Da bi to prepričanje še poudaril, je leta 1957 ponovno izdal svojo predvojno knjigo *Razvoj slovenskega nacionalnega vprašanja* in jo opremil s pomembnim uvodom. V prvi izdaji te knjige se je močno opiral na Stalinovo tezo, da so nacije predvsem odraz ekonomskih razmer, v katerih živijo. Kasneje pa je razvil prepričanje, da gre za nekaj več: za skupni jezik, kulturo, običaje. Izhajajoč iz teh stališč je Kardelj trdil, da ima vsak jugoslovanski narod pravico do samostojnega razvoja. To prepričanje je pogojevalo tudi dejstvo, da v bistvu v Jugoslavijo ni verjel. Tega mnenja sicer ni javno razglašal, ga je pa večkrat izpovedal v zasebnih pogovorih. Mislil je, da je Jugoslavija umetna tvorba in prehodna etapa v razvoju njenih narodov. Verjel je, da bo razpadla, ko se bo v Evropi uveljavil socializem, in da bodo nato njeni narodi šli vsak po svoje. Kar zadeva Slovence, je bil prepričan, da se bomo povezali s tistimi, ki so nam najbolj sorodni: z Avstrijci, Bavarci, Italijani. Podobno, kot je rekel že Cankar. Tako sta se začela Tito in Kardelj oddaljevati drug od drugega, kar se je na začetku 60. let še poglobilo. Takrat je namreč slednji skušal uvesti gospodarsko reformo, ki je bila prezigodnja in je propadla. To pa je povzročilo veliko krizo znotraj partije. Izbruhnil je spopad med tistimi, ki so stavili na politiko trde roke in centralizma, ter tistimi, ki so hoteli več samoupravne demokracije. Predstavnik prvih je bil Aleksandar Ranković, drugih pa Edvard Kardelj. Videti je bilo, da je njegovo politično življenje na koncu. Poleg tega se je zgodil še incident pri lovu januarja 1961, kar ga je prepričalo, da mu strežejo po življenju. Kazalo je, da je Ranković zmagal.

Govoriva o šefu Udbe, ministru za notranje zadeve FLRJ, podpredsedniku vlade, sekretarju centralnega komiteja jugoslovanske komunistične partije, ki je zagovarjal centralizem v državi. Na eni strani je bil Kardelj, predstavnik razvitih republik, kot sta bili Slovenija in Hrvaška, na drugi strani pa Ranković, ki sicer ni bil srbski nacionalist, je pa trdil, da je treba ustvariti močno državo in partijo.

Za Kardelja je to pomenilo, da namerava Ranković vsiliti vsem nadvlado belega orla, simbola Srbije. Temu se je odločno uprl. Sredi šestdesetih let prejšnjega stoletja je prišlo do burnih razhajanj, ki so se končala z Rankovićevim porazom. Tito je bil sicer avtokrat in je nekaj časa podpiral Rankovića, toda ker se je bal Srbov in njihovega nacionalizma, je stopil na Kardeljevo stran. Dovolil mu je, da je leta 1963 uvedel novo ustavo, ki je bila sicer močno okleščena, je pa vendar potrdila samoupravni sistem, nato pa je na 8. kongresu leta 1964 Zveze komunistov, ki je potekal v Beogradu, prižgal zeleno luč še za nove gospodarske in politične reforme. Prevladalo je mnenje, da ima vsaka republika pravico do samostojnega razvoja v skladu s svojimi gospodarskimi zmožnostmi in uživati rezultate svojega dela.

Torej so se odločili za decentralizacijo in jugoslovanskim republikam priznali večjo samostojnost.

Tako je. Sledila je korenita gospodarska reforma z uvedbo tržnih zakonitosti v socializem in kadrovska prenova, ki je dosegla vrh z odstrelom Rankovića na Brionskem plenumu 1. julija 1966. To je bil Kardeljev največji triumf.

Je bila njegova ideja, da bi posameznim republikam dajali posojila, ki bi jih potem pošteno vračale, namesto da ena republika zalaga druge?

To je bila Kidričeva ideja, ki jo je izpovedal že na 6. kongresu leta 1952. Če bi se uveljavila, bi bila situacija v Jugoslaviji precej drugačna, o tem sem prepričan. Južne republike bi imele več odgovornosti pri razpolaganju s fondi, ki so jim bili na voljo. Rankovićev padec je vsekakor odprl obdobje prenov, ki jo je skušal Kardelj uveljaviti s svojimi ustavnimi amandmaji. Z njimi pa je še podžgal srbski nacionalizem, ki se ga je bal kot največje nevarnosti za obstoj federacije.

Bolj kot hrvaškega?

Vsekakor. Tito je sicer rekel, da so tudi Slovenci nacionalisti in Hrvati prav tako. Edini nacionalizem, ki pa je res nevaren, je srbski, ker je Srbov osem milijonov. Vsi preostali nacionalizmi so se mu zdeli obvladljivi, srbski pa ne. Še posebno če bi se Srbi povezali z Rusi. In tega se je tudi Kardelj zavedal do konca svojega življenja.

Omenila sva Borisa Kidriča. S Kardeljem sta bila dobra prijatelja, čeprav sta izhajala iz povsem različnih okolij. Kardelj je bil iz revne delavske družine, Kidrič pa je bil sin znanega intelektualca, literarnega zgodovinarja Franceta Kidriča, ki je doktoriral na dunajski univerzi in bil leta 1938 med ustanovitelji akademije znanosti in umetnosti.

Kidrič je bil izjemno inteligenten in daljnoviden človek, morda celo bolj kot Kardelj. Menim, da je bila Kidričeva smrt usodna za zgodovino Jugoslavije. On bi znal usmeriti njen razvoj v bolj racionalno in manj utopično smer. Z njegovo smrtjo leta 1953 se konča obdobje, ko spopadi med vodilnimi še niso bruhnili na plano. Takoj zatem je Milovan Đilas (eden glavnih kritikov komunističnih režimov, op. p.) začel upravičeno kritizirati jugoslovansko stvarnost pod močno Titovo prevlado. Kardelj, ki je bil Đilasov prijatelj in je delil njegove ideje, ga je takrat izdal. Postavil se je na Titovo stran. Ivan Mišković, ki je bil na začetku 70. let Titov posebni svetovalec za varnostna vprašanja in načelnik KOS, je zapisal, da je Kardelj rad nastopal kot vodilni, a ko je bil s Titom, je bil manjši od makovega zrna. Mislim, da ga je dobro opisal. Ko je januarja 1954 izbruhnila Đilasova afera, si ni pomišljal obrniti plašča po vetru in denuncirati Đilasa, prepričan, da bo lahko le s Titovim pokroviteljstvom udejanjil svojo utopično vizijo neposredne demokracije.

Kdo pa je prišel na idejo neuvrščeneh, ene najlepših dediščin Jugoslavije?

Kakor je dejal Kardelj, je neuvrščeneost postala za Jugoslovane aktualna po Stalinovi smrti, ko ni bilo več nevarnosti sovjetskega napada. Takrat so se odtegnili od Zahoda, ki jim je zagotavljal zaščito, in odkrili nevarnost obstoja dveh sovražnih vojaških blokov. Opazili so tudi osvobodilna gibanja kolonialnih narodov in njihovo povezovanje, ki je prvič prišlo do izraza s konferenco v indonezijskem mestu Bandung leta 1955. Na to srečanje sta Tito in Kardelj gledala kot na najpomembnejši

Dolgo je bil prepričan, da je vse, kar dela, pravilno, na smrtni postelji pa je začel dvomiti. Napovedal je, da se bodo v državi vneli notranji spopadi, ki bodo hujši, kot so bili v Čilu, da bodo vsi jugoslovanski nacionalizmi znova prišli na dan.

dogodek v mednarodnem političnem življenju, ker je razbijal sovražno bipolarnost med nasprotnima blokoma. Ta je grozila s tretjo svetovno vojno. Sporočilo iz Bandunga je bilo povsem drugačno. Pozivalo je k miroljubni koeksistenci med narodi in državami, k preseganju razkola med socializmom in kapitalizmom, k spoštovanju razlik znotraj človeške družine. Te ideje je Kardelj prevzel in jih še obogatil s prepričanjem, da tudi znotraj kapitalizma obstajajo socialistične klice, ki jih je treba ovrednotiti. Odpovedal se je dogmi revolucije za vsako ceno, priznal možnost razvoja v socializem tudi po parlamentarni poti in ovrednotil nacionalizem kolonialnih narodov. Na socializem je gledal kot na reko, ki ima številne pritoke, eden od teh je bilo tudi gibanje neuvrščeneh. Ne nazadnje ga je cenil tudi zato, ker je Jugoslaviji dajalo težo na mednarodni sceni, ki je daleč preseerala njeno relativno majhnost.

Jugoslovansko utopijo, ki jo opisujete, pa je zaznamovalo tudi veliko gorja. Denimo Goli otok. »Odkrili« naj bi ga po naključju. Ivan Krajačić - Stevo, enkavedejevec in udbaša, naj bi po Kvarnerju spremljal kiparja Augustinčiča, medtem ko je ta iskal kakovosten marmor za svoje umetnine.

Odnosi z Moskvo so bili od druge polovice leta 1948 izredno napeti. Pričakovati je bilo, da bo prišlo do invazije na Jugoslavijo. Ne s strani Rdeče armade, temveč posredno, s strani Madžarske, Bolgarije, mogoče tudi Romunije, seveda pod taktirko Stalina. V tistem trenutku je bilo treba izolirati notranje staliniste, informbirojevce, ki bi lahko postali nevarni v primeru napada. Na to nevarnost so se jugoslovanski voditelji odzvali na stalinističen način.

Ta preventivna obramba je bila gotovo potrebna. Vendar način, kako so jo udejanjili, ni bil pravi. Zapornikov ne bi smeli prepustiti na milost in nemilost primitivnim udbovcem. Med njimi je bilo na Golem otoku največ Srbov, vedli so se, kakor so hoteli. Zabredli so v fizično in psihološko krutost, ki je bila morda hujša od tiste v Dachauu.

Nekoč se je na Golem otoku znašel tudi pisatelj Dobrica Ćosić, da bi za potrebe knjige o Informbiroju, ki jo je nameraval napisati, videl »prave staliniste«. Ćosića je izkušnja globoko pretresla, o čemer je poročal Đilasu, Rankoviću in Kardelju. Jasno jim je dal vedeti, da Goli otok ni taborišče za prevzgojo ljudi, ampak najkrutejši gulag za razčlovečenje. Tri ure je pripovedoval o svojih opažanjih, nato se je Kardelj obrnil k Rankoviću in ga začuden vprašal: »Pa dobro, Marko, kakšne pizdarije so tam?«

Verjamem, da tisti na vrhu niso dobro vedeli, kaj se spodaj dogaja. Nekateri o Golem otoku sploh niso bili obveščeni. Na primer Koča Popović, ki je bil poveljnik generalštaba in je imel poleg Tita najvišjo vojaško funkcijo. Kar pa seveda ne opravičuje krivde tistih, ki so Goli otok in podobna taborišča ustanovili. **Kako vi kot zgodovinar gledate na povojne poboje? Kaj bi bilo treba storiti, da se narod spravi? Ravno pred kratkim smo (ob sprejetju zakona o pokopu in spominu žrtev prikritih grobišč) lahko slišali, da ljubljanski župan odločno nasprotuje pokopu njihovih posmrtnih ostanikov na Žalah.**

Zgodovino našega naroda moramo sprejeti v vsej njeni kompleksnosti, z vsemi njenimi pozitivnimi in negativnimi platmi. Slovenci smo imeli dolgo časa skromno zgodovino, ker

nismo bili samostojen politični subjekt. Naša epopeja se začne z antifašističnim uporom na Primorskem, ki se kasneje razraste v partizansko vstajo. Nanjo gledam kot na izredno pomemben evoliucijski skok naše kolektivne biti. Do tistega trenutka smo imeli v bistvu miselnost hlapcev, ki smo jo presegli prav z odločitvijo, da se z orožjem v roki borimo za svobodo. Ta boj pa je seveda povezan z nasiljem, ki je v vsakem primeru grozljivo. Ubijanje sovražnika je v določenem smislu opravičljivo kot samoobramba. Ubijanje brata, tudi če gre za samoobrambo, pa nosi v sebi moralne dileme, ki segajo vse do Abela in Kajana. Lahko razumem, zakaj se je zgodil masaker domobrancev, ker poznam podrobnosti in sodobno kompleksnost situacije. Med drugim so maja 1945 Britanci in Američani že pripravljali napad na Jugoslavijo in je bilo treba ljudi, ki so sodelovali z okupatorjem, na neki način onemogočiti. Z današnjega zornega kota je težko reči, ali je bila odločitev, kakršna je bila sprejeta, tudi pravilna.

Po drugi strani ne gre pozabiti, da je povsod, kjer se je pojavil upor, po vojni sledilo maščevanje. V Italiji, Franciji, na Norveškem, povsod. Človeški naravi se ni mogoče izogniti. Pri nas je bilo maščevanje še toliko hujše, ker je omažeževalo upor, ki je dal vsebino naši identiteti. Zgrešimo, če ga zavračamo. Sprijazniti se moramo s klici nasilja, ki so bili prisotni v njem.

Na katero stran bi se vi postavili?

Imam katoliško vzgojo, čeprav izhajam iz liberalne družine in sem daleč od cerkve in vsake dogme. Zame je človeško življenje dragoceno, ki se je ne smeš dotakniti.

Bi se pridružili Osvobodilni fronti?

To pa brez dvoma. Kot se poznam, bi to storil, čeprav verjetno s strahom. Mislim, da bi me likvidirali »naši«, ker bi opazili, da nisem povsem na liniji.

Vrniva se h Kardelju. Poleg smrti njegovega velikega prijatelja Kidriča, ki ga je pahnila v nekakšno osamo, ga je dotolkel tudi sinov samomor; ustrelil naj bi se z mamino pištolo. Kmalu zatem je hudo zbolel za rakom.

Izguba sina je bila za Kardelja strašna travma, ki je ni nikoli prebolel. Težko je reči, ali je ta dogodek povzročil njegovega raka, toda prepričan sem, da obstaja povezanost med psiho in fizičnim stanjem, zato te možnosti ne bi izključeval. V poznih 70. letih se je boril z idejo smrti, želel je čim prej udejanjiti svoje ideje in po mojem mnenju je šel v tem predaleč. Dolgo je bil prepričan, da je vse, kar dela, pravilno, na smrtni postelji pa je začel dvomiti. Napovedal je, da se bodo v državi vneli notranji spopadi, ki bodo hujši, kot so bili v Čilu, da bodo vsi jugoslovanski nacionalizmi znova prišli na dan. V bridkem spoznanju, da svojega cilja – ustvariti popolno družbo – ni dosegel, je tudi umrl.

Kakšno dediščino nam je zapustil? Poleg tega, da je z ustavo iz leta 1974 tlakoval pot za slovensko odcepitev.

Njegova univerzalnost, prepričanje, da ustvarja socializem ne le za Jugoslavijo, temveč za ves svet, je veličastna. Njegova vztrajnost v iskanju vedno boljših možnosti človeškega razvoja je kazalnik bistvenega optimizma glede ustvarjalnih možnosti človeka. Njegova trditev, da ima človek pravico do sreče, je spodbudna.

Novinar časopisa Družina je zapisal, da smo »36 let čakali na knjigo o največjem zločincu v zgodovini Slovencev«, a je na njegovo žalost nismo dočakali.

Če bi knjigo poimenoval Edvard Kardelj, minister morilec, kot je po vojni naslovil svojo knjižico neki emigrant, bi najbrž Družini ugodil. Mislim, da naši katoličani žal niso kristjani. Kristus pravi, da se moraš pobotati s svojim bratom, preden greš k oltarju. Naši katoličani vneto molijo, a se ne nameravajo pobotati. Kuhajo svoje sovražstvo in zato me spominjajo na pobeljene grobove.

Kaj bi vi naredili, če bi bili ljubljanski župan?

Našel bi mesto, kjer bi ostanke domobrancev spodobno pokopali. Tam bi izrazili svojo pieteto do ljudi, ki so bili grozljivo pobiti. Pokopati jih na Žalah pa je, kot bi rekli, da niso nič krivi. To pa ni res, ker so iz strahu pred komunizmom izdali lastni narod.